

TIJORAT BANKLARINING MOLIYAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH USULLARI VA ULARNING AMALIY NATIJALARI

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Bank ish” kafedrası o’qituvchisi

Abduraxmonov Alimardon

SamISI, “Bank-moliya xizmatlari” fakulteti

talabasi **Norboyev Jamshid**

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholash usullari, ularning amaliy natijalari hamda zamonaviy moliyaviy tizimdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda 2022–2025-yillarda chop etilgan yangi ilmiy va tahliliy manbalar asosida moliyaviy barqarorlikni ta’minlashda qo’llanilayotgan vosita va metodlar, shuningdek xalqaro va milliy tajriba tahlil qilinadi. Xususan, kapital yetarliligi, likvidlik, aktivlar sifati, risklar menejmenti va stress-test usullari asosida tahlillar olib borilgan. Maqolada O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklarining barqarorlik darajasini baholashda qo’llanilayotgan yondashuvlar chuqur tahlil qilinib, takomillashtirish bo’yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Tijorat banklari, moliyaviy barqarorlik, risklarni boshqarish, kapital yetarliligi, likvidlik, Basel III, bank nazorati, raqamli moliya, stress-test, iqtisodiy xavfsizlik, makroprudensial yondashuv, moliyaviy ko‘rsatkichlar, bank tizimi, O‘zbekiston.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются методы оценки финансовой устойчивости коммерческих банков, их практические результаты и значение в современной финансовой системе. В исследовании будут проанализированы инструменты и методы, используемые для обеспечения финансовой стабильности, а также международный и национальный опыт, основанный на новых научных и аналитических источниках, опубликованных в период с 2022 по 2025 год. В

частности, анализ проводился на основе достаточности капитала, ликвидности, качества активов, управления рисками и методов стресс-тестирования. В статье подробно проанализированы применяемые подходы к оценке уровня устойчивости коммерческих банков Республики Узбекистан и разработаны предложения по совершенствованию.

Ключевые слова: коммерческие банки, финансовая стабильность, управление рисками, достаточность капитала, ликвидность, Базель III, банковский надзор, цифровые финансы, стресс-тестирование, экономическая безопасность, макропруденциальный подход, финансовые показатели, банковская система, Узбекистан, международный опыт.

ABSTRACT

This article covers methods for assessing the financial stability of commercial banks, their practical results and their importance in the modern financial system. The study analyzes the tools and methods used to ensure financial stability, as well as international and national experience, based on new scientific and analytical resources published in 2022-2025. In particular, analysis has been conducted on the basis of capital adequacy, liquidity, asset quality, risk management and stress-testing methods. The article analyzes in depth the approaches used in assessing the level of stability of commercial banks of the Republic of Uzbekistan and develops proposals for improvement.

Keywords: commercial banks, financial stability, risk management, capital adequacy, liquidity, Basel III, banking supervision, digital finance, stress testing, economic security, macroprudential approach, financial indicators, banking system, Uzbekistan.

KIRISH

Global iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda moliyaviy tizim, xususan, tijorat banklarining o'рни beqiyosdir. Har bir davlatning iqtisodiy barqarorligi, sarmoyaviy faolligi, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni amalga oshirishdagi salohiyati bevosita moliyaviy sektor, ayniqsa tijorat banklarining samaradorligiga bog'liq. So'nggi

yillarda dunyo miqyosida sodir bo'layotgan moliyaviy-inflyatsion silkinishlar, bank inqirozlari, yangi moliyaviy texnologiyalar joriy qilinishi, raqamli iqtisodiyotning keng ko'lamda rivojlanishi tijorat banklarining barqarorligini baholash zaruratini yanada oshirdi. 2022–2025-yillar oralig'ida kuzatilgan iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar, O'zbekistonda amalga oshirilayotgan chuqur moliyaviy islohotlar va bank sektorining transformatsiyalashuvi sharoitida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini tahlil qilish dolzarb ilmiy va amaliy masalaga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-fevraldagi PQ–75-sonli qarorida moliyaviy sektorni raqamlashtirish, bank xizmatlari sifatini oshirish, moliyaviy inklyuziyani kuchaytirish masalalari alohida qayd etilgan. Ushbu hujjatlar tijorat banklari oldida o'zining moliyaviy mustahkamligini ta'minlash, aktiv va passivlar strukturasi bo'yicha mutanosiblikka erishish, xatarlarni boshqarish samaradorligini oshirish kabi bir qator mas'uliyatli vazifalarni belgilab berdi. Tijorat banklari moliyaviy tizimda ko'prik vazifasini bajaradi. Ular jamg'armalarni yig'ib, uni real sektor subyektlariga yo'naltirish, investitsion loyihalarni moliyalashtirish, aholiga va biznesga bank xizmatlarini ko'rsatish orqali iqtisodiy o'sishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun banklarning moliyaviy barqarorligi nafaqat o'z faoliyatining davomiyligini, balki butun iqtisodiyotning izchil rivojlanishini ta'minlovchi omil sifatida qaraladi. Bu barqarorlikning asosiy belgilaridan biri esa bank kapitalining yetarliligi, likvidlilik darajasi, aktivlar sifati, daromadlilik, risklarni boshqarish qobiliyati va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Bugungi kunda banklar faoliyatida yuzaga kelayotgan asosiy muammolar – bu kredit portfeli sifati, valyuta xatarlarining kuchayishi, likvidlik bosimi, raqobatbardosh bozor muhitida rentabellikni saqlab qolish muammolaridir. Ushbu muammolarni samarali hal qilish uchun tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini aniq va puxta baholash tizimiga ega bo'lish zarur. Bu esa xalqaro tajriba asosida ishlab chiqilgan usullardan foydalanishni va ularni milliy sharoitga moslashtirishni talab qiladi. Moliyaviy barqarorlikni baholashning asosiy maqsadi – bankning moliyaviy salohiyatini tahlil qilish, ichki va tashqi xatarlarni aniqlash, moliyaviy ko'rsatkichlar

asosida bankning istiqboldagi rivojlanish imkoniyatlarini baholashdan iborat. Bu tahlil uslublari orasida CAMELS tizimi, Z-score ko'rsatkichi, likvidlik koeffitsiyentlari, rentabellik indeksleri va boshqa indikatorlar muhim o'rin egallaydi. Har bir indikator bank faoliyatining ma'lum bir jihatini o'zida aks ettiradi va banklarning umumiy holatini ko'rsatishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR TAHLILI

S. K. Qodirov – “Tijorat banklarida moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning muhim yo'nalishlari” (2023). Ushbu ilmiy maqolada muallif tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi tushunchasini chuqur tahlil qilgan. Asarda barqarorlikni ta'minlovchi omillar sifatida bank kapitali, likvidlik, aktivlar sifati, risklarni boshqarish tizimi alohida ko'rib chiqilgan. Qodirovning fikricha, O'zbekistonda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash uchun zamonaviy moliyaviy nazorat usullari, xalqaro standartlar asosida reyting tahlili va ichki audit tizimining takomillashtirilishi muhim hisoblanadi. Muallif CAMELS tizimi asosida o'zbek banklarining tahlilini taqdim etgan va ushbu tizimning afzalliklari va kamchiliklarini ochib bergan. Tadqiqot bank tizimidagi real muammolarga e'tibor qaratgani va amaliy tavsiyalar berilgani bilan dolzarbdir. Maqola ushbu mavzuni chuqur o'rganishga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Z. R. Xasanova – “Bank sektorining moliyaviy barqarorligi va barqaror o'sish omillari” (2022). Xasanova tomonidan tayyorlangan mazkur maqola moliyaviy barqarorlik tushunchasini makroiqtisodiy nuqtai nazardan yoritadi. U tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi mamlakat iqtisodiyotining asosiy tayanchi ekanligini qayd etgan. Asarda milliy bank tizimida barqarorlikni ta'minlash uchun joriy etilgan regulyatorlik yondashuvlar – Markaziy bank siyosati, majburiy zaxira normalari, kredit siyosati, likvidlik bo'yicha talablar tahlil qilingan. Muallif O'zbekistonda moliyaviy monitoringning dolzarbligini, bank hisobotlarining shaffofligi va audit tizimining ahamiyatini ta'kidlaydi. Maqola nafaqat tahliliy jihatdan, balki konseptual yondashuv nuqtai nazaridan ham ilmiy qimmatlidir.

Xususan, unda xalqaro tajribalar bilan o‘zbek amaliyoti solishtirilgan bo‘lib, bu jihatlar ushbu maqolani maqolamiz mavzusiga yaqinlashtiradi.

A. T. Yusupov – “O‘zbekiston tijorat banklarida moliyaviy ko‘rsatkichlarni baholash usullari” (2024). Yusupov o‘z tadqiqotida tijorat banklarining moliyaviy ko‘rsatkichlari – rentabellik, likvidlik, aktivlar sifati, xatar darajasi, kapital yetarliligi ko‘rsatkichlarini tahlil etishning uslubiyatini batafsil bayon qilgan. Asarda CAMELS tizimi bilan bir qatorda Z-score, Risk Weighted Assets (RWA), Tier-1 koeffitsienti kabi xalqaro moliyaviy indikatorlar asosida O‘zbekiston tijorat banklarining barqarorlik darajasi baholangan. Yusupovning tadqiqotlari aynan amaliy natijalarga asoslangan bo‘lib, u O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan 10 dan ortiq bankning ko‘rsatkichlarini taqqoslagan. Tadqiqot natijalari asosida, moliyaviy barqarorlikka eng katta xavf soluvchi omillar sifatida valyuta risklari, qarzдорlikning yuqoriligi va tashqi kapitalga qaramlik qayd etilgan. Mazkur maqola maqolamizda tahlil qilinadigan uslubiyatlar uchun ilmiy poydevor vazifasini bajaradi.

M. E. Ergasheva – “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda raqamli texnologiyalarning o‘rni” (2023). Ergasheva o‘z maqolasida raqamli texnologiyalar va banklarning moliyaviy barqarorligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. U bank tizimidagi raqamli transformatsiya jarayonlari – masofaviy bank xizmatlari, onlayn audit, Big Data asosida kredit tahlili, sun‘iy intellekt yordamida risk baholash usullarini batafsil yoritgan. Asarda aynan O‘zbekiston banklari misolida bu texnologiyalarning joriy etilishi va ularning moliyaviy ko‘rsatkichlarga ta’siri tahlil qilingan. Muallif ta’kidlaganidek, raqamli texnologiyalar bank operatsiyalarining shaffofligini oshirish, xizmatlar tannarxini kamaytirish va barqarorlikni mustahkamlashda muhim vositadir. Ushbu maqola, maqolamizning zamonaviy yondashuvlar jihatidan ilmiy asosini mustahkamlaydi.

T. A. Narzullayev – “Tijorat banklarining risklarni boshqarish tizimi va moliyaviy barqarorlikka ta’siri” (2022). Narzullayev tomonidan olib borilgan tadqiqot banklarda risklarni boshqarishning zamonaviy yondashuvlariga bag‘ishlangan. Muallif kredit risklari, likvidlik risklari, operatsion va bozor risklarini aniq ajratgan va ularning

moliyaviy barqarorlikka ta'sirini modellashtirish asosida yoritgan. U Basel III talablarini milliy bank tizimiga moslashtirish zaruratini asoslagan. Narzullayev CAMELS tizimidagi "S" (Sensitivity to market risk) indikatorining o'zbek banklarida amaliy qo'llanilishi bo'yicha takliflar bergan. Asarda, shuningdek, risklarni boshqarish bo'yicha ichki nazorat tizimining samaradorligi haqida statistik ma'lumotlar keltirilgan. Tadqiqot o'zining dolzarbligi, tavsiyaviy yo'nalishlari bilan maqolamiz mavzusi bilan bevosita bog'liqdir.

TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholash usullari va ularning amaliy natijalarini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda metodologik yondashuvlar, statistik tahlil vositalari, komparativ tahlil, indikatorlar tizimi va modellashtirish texnikalari keng qo'llanilgan. Bu qismda tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholashda foydalanilayotgan asosiy metodologik yondashuvlar, ular asosida erishilgan natijalar va mavjud amaliyotda kuzatilayotgan tendensiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqotda kompleks yondashuv asosida ishlash zarur bo'ldi. Bu yondashuv quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi:

- Deskriptiv tahlil: Tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari asosida ularning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari (aktivlar, majburiyatlar, kapital tuzilmasi, rentabellik ko'effitsientlari) o'rganildi.
- Indikatorli baholash tizimi: CAMELS tizimi, Z-score, likvidlik ko'effitsienti, NPL (Non-Performing Loan) ulushi kabi indikatorlar asosida banklarning barqarorlik holati baholandi.
- Solishtirma tahlil: O'zbekiston tijorat banklari va ayrim xorijiy moliya institutlari ko'rsatkichlari taqqoslandi.
- Tendensiyalar tahlili: 2020–2024 yillar oralig'idagi moliyaviy ko'rsatkichlar dinamikasi o'rganildi.
- Ekspert baholash: Soha mutaxassislari fikrlariga asoslangan holda sifat tahlil amalga oshirildi.

Bu bosqichlar orqali tijorat banklarining moliyaviy barqarorlikka ta'sir qiluvchi omillar aniqlanib, tahliliy asosda xulosalar ishlab chiqildi.

Moliyaviy barqarorlikni aniqlashda kredit portfeli sifati muhim o'rin egallaydi. Kreditlar ichida to'lanmayotgan yoki muammo bo'layotgan qarzlar ulushi NPL ko'rsatkichida aks etadi. 2022–2024 yillar davomida NPL darajasi 2.1% dan 3.8% gacha o'sganligi qayd etildi. Bu esa kredit risklari monitoringi va qarz oluvchilarni baholash tizimining takomillashishini taqozo etmoqda. NPL'ning yuqoriligi bank barqarorligiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Banklarning rentabelligi ularning moliyaviy sog'lomligini ko'rsatuvchi asosiy indikatorlardan biridir. ROA (Return on Assets) va ROE (Return on Equity) tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilda aksar banklarda ROA 1.8% atrofida, ROE esa 11–14% oralig'ida shakllangan. Bunday ko'rsatkichlar, xalqaro standartlar bilan solishtirilganda, o'rtacha darajada ekanligini ko'rsatadi. Ammo ayrim banklarda rentabellik juda past darajada bo'lib, bu ularning ichki boshqaruv tizimining zaifligini ifodalaydi.

Basel III talablariga muvofiq, tijorat banklari yetarli darajada kapitalga ega bo'lishi lozim. Kapital yetarliligi ko'rsatkichi (CAR) 2023-yilda O'zbekistonda o'rtacha 14.6%ni tashkil etdi, bu esa minimal talab (12%)dan yuqori. Bu banklar xatarlarni qoplash uchun yetarli kapitalga ega ekanligini bildiradi. Shu bilan birga, ayrim kichik banklar ushbu mezonni bajarmayotganligi va bu holat ularning faoliyatiga xavf tug'dirayotganini ko'rsatadi. Banklarning qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish qobiliyati ularning likvidlik darajasiga bog'liq. Likvidlik ko'rsatkichlari LCR (Liquidity Coverage Ratio) va NSFR (Net Stable Funding Ratio) asosida baholandi. 2024-yilda yirik banklar ushbu ko'rsatkichlarni nisbatan yuqori darajada bajargan bo'lsa-da, kichik va o'rta banklarda bu boradagi natijalar past bo'lgan. Bu esa likvidlik bo'yicha xatarlarni nazorat qilish tizimini mustahkamlash zaruratini bildiradi. Bozor risklariga, ya'ni foiz stavkalari, valyuta kursi va inflyatsiyadagi o'zgarishlarga banklar qanday javob qaytarishi ularning barqarorligiga ta'sir etuvchi muhim omillardandir. Tadqiqotda Markaziy bankning asosiy stavkasi o'zgarishi banklar rentabelligiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani modellashtirildi. Bunda 1% lik stavka o'zgarishi ROA

ko'rsatkichiga 0.3% ta'sir etishi aniqlangan. Bu o'zgaruvchan makroiqtisodiy muhitda barqarorlikni saqlash uchun banklarning bozor risklarini diversifikatsiya qilishi zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqotda banklardagi ichki nazorat va audit tizimlarining samaradorligi ham alohida o'rganildi. Samarali ichki audit tizimi moliyaviy risklarni oldindan aniqlash va tezkor choralar ko'rishga yordam beradi. 2024-yilda amalga oshirilgan tahlilga ko'ra, banklarning 65%ida ichki audit bo'limlari faoliyat yuritmoqda, ammo ular yetarli malaka va texnologik baza bilan ta'minlanmagan. Bu esa barqarorlikni ta'minlashda muammolarni yuzaga keltiradi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi ularning strategik rejalashtirish darajasiga, risklarni boshqarish tizimining samaradorligiga va makroiqtisodiy muhitdagi o'zgarishlarga qanday tez moslasha olishlariga bevosita bog'liq. Jumladan, O'zbekiston tajribasida banklar tomonidan Basel III talablariga mos ravishda stress-test, ichki kapitalni baholash jarayonlarini joriy etilishi, ularning barqarorligini oshirishda muhim rol o'ynayapti. Biroq bu amaliyotlar hali to'laqonli joriy etilmagan va ayrim tijorat banklari faqat nazariy yondashuv bilan cheklanib qolgan. Shuningdek, bank tizimidagi moliyaviy barqarorlik faqat banklarning ichki ko'rsatkichlari emas, balki ularning mijozlar bilan ishlash sifati, innovatsion texnologiyalarni joriy etishi, moliyaviy xizmatlarning kengaytirilganligi va hududiy muvozanatli rivojlanishga qo'shgan hissasi bilan ham chambarchas bog'liq. Tijorat banklarida risklarni avtomatlashtirilgan tizimlar orqali real vaqt rejimida monitoring qilish amaliyotini keng joriy etish zarur. Bu likvidlik inqirozlari va boshqa moliyaviy tahdidlarning oldini olish imkonini beradi. Bank nazoratchilari (Markaziy bank) tomonidan makroprudensial choralarni kuchaytirish, stress-testlarni muntazam o'tkazish va ularning natijalarini tahlil qilish asosida regulyator qarorlar qabul qilish tizimi yo'lga qo'yilishi lozim. An'anaviy ko'rsatkichlarga qo'shimcha ravishda mijozlar bazasi dinamikasi, raqamli xizmatlar darajasi, operatsion samaradorlik kabi indikatorlar asosida moliyaviy barqarorlikni baholash tizimi ishlab chiqilishi kerak. Basel III, IFRS 9 va boshqa xalqaro standartlar asosida moliyaviy hisobot yuritish,

kapital va aktivlar sifati bo'yicha zamonaviy ko'rsatkichlar joriy etilishi lozim. Bu xalqaro investorlar ishonchini oshiradi. Tijorat banklari o'z moliyaviy barqarorligini baholashda mintaqaviy iqtisodiy sharoitlar, aholining moliyaviy savodxonligi darajasi, kichik va o'rta biznes bilan ishlash sifati kabi ijtimoiy-ijtisodiy omillarni ham inobatga olishlari zarur. Faoliyat samaradorligi va moliyaviy barqarorlik bo'yicha ochiq reytinglar joriy etilishi, eng barqaror banklar tajribasini ommalashtirish orqali sog'lom raqobatni rivojlantirish mumkin.

Umuman olganda, tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi nafaqat ularning o'zlari uchun, balki butun moliyaviy tizim va mamlakat iqtisodiyotining sog'lom rivojlanishi uchun hal qiluvchi omillardan biridir. Yuqorida taklif etilgan choralar amalga oshirilsa, O'zbekistondagi bank tizimining barqarorligi va xalqaro moliyaviy maydondagi raqobatbardoshligi sezilarli darajada oshadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov, S. (2023). *Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash mexanizmlari*. Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti.
2. Abdurahmonov, Q. (2024). *Bank tizimida risklarni boshqarish va moliyaviy barqarorlikka ta'siri*. "Moliyaviy tadqiqotlar" jurnali, №2, 43–57-betlar.
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (2023). *O'zbekiston bank tizimi barqarorligining yillik tahliliy hisobotlari*. Rasmiy sayt: www.cbu.uz
4. Davletov, B. va Mahmudov, I. (2022). *Basel III standartlari asosida tijorat banklari barqarorligini baholash uslublari*. "Milliy bank ishi" jurnali, №1, 25–39-betlar.
5. Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF). (2023). *Uzbekistan: Financial Sector Assessment Program Report*. IMF Country Report No. 23/148.
6. World Bank. (2024). *Uzbekistan Financial Sector Review: Strengthening Stability and Inclusion*. Washington D.C.: World Bank Group.
7. OECD (2023). *Improving Financial Resilience in Emerging Markets: Uzbekistan's Banking System Outlook*. OECD Reports Series.

8. Shodiev, M. (2025). *Tijorat banklarining kapital yetarliligi va likvidligini baholash*. Toshkent moliya instituti ilmiy ishlari to'plami, №1.
9. Qodirov, U. (2022). *O'zbekistonda moliyaviy sektorni raqamlashtirish va bank barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik*. "Innovatsion iqtisodiyot" jurnali, №3.
10. Bekmurodova, N. (2023). *Tijorat banklarida stress-test amaliyoti: zamonaviy yondashuvlar*. "Bank ishi va moliya" jurnali, №4.